

**“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA HUMAY QUŞU İLƏ BAĞLI MİFİN İZLƏRİ**

**Giriş.** Qədim türk mifoloji mətnləri içərisində Humay quşu mifoloji obrazına rast gəlirik. Bu quşu fonetik və poetik olaraq Umay Ana mifoloji obrazı ilə əlaqələndirirlər. Humay və ya Umay mifoloji Ulu Ana kompleksində mühüm yer tutan başlıca fiqur olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, onunla bağlı inanclar bütöv mifoloji mətnlər kimi tam toplanmamışdır. Bütöv bir mifik süjet, bir mif mətni olmasa da, “Kitabi Dədə Qorqud”da da Umay Ananın izlərinə təsadüf edirik. Dastanın girişində Dədə Qorqudun təsvir etdiyi qadınların soyunun Umay ilə bağlılığını qeyd etmək olar. Məqalədə Umay Ana obrazının izləri araşdırılır.

**Əsas hissə.** Cənnət quşu olaraq adlandırılan, gözle görünməyəcək qədər yüksəkliklərdə uçan, davamlı olaraq uçan ayaqsız əfsanəvi quş kimi bilinən Humay türklərin qədim mifoloji mətnlərində, eləcə də folklorunda yer almışdır. Türk inancına görə, quş Göy Tanrının himayəsində olan bir varlıqdır. Buna görə də bəzi quşlar müqəddəs hesab olunmuş, insanlara uğur gətirən, xeyiri təmsil edən varlıq kimi qəbul olunmuşdur. Məlumdur ki, şamanizmdə ölən insanın ruhu quş kimi təsəvvür olunur. Yaxud yeni doğulmuşlara verilən ruh quş cildində olur. “Məlikməmmədin nağılı”ndakı divin canının şüşədəki göyərçin olması da bu düşüncənin izləri ola bilər. Bu keyfiyyət türklərdə quşların onqon hesab olunması ilə əlaqəli görünür. Lakin B. Uslu quş kultunun türklər üçün əhəmiyyətli olmasını onların nəinki bir totem və ya onqon hesab olunmaları ilə izah edir, əksinə bu fikrə zidd bir aspektdən yanaşır. Tədqiqatçı bu cəhəti türk boylarının hər birinin bir quşu öz rəmzi olaraq tanıması ilə əlaqələndirir: *“Türk mifologiyasında quşlar totem olaraq yer almır. 24 Oğuz boyu arasında hər dördü üçün bir quşun onqon hesab olunmasında monqolların təsiri duyulur. Çünki monqollar ailədə ana haqqının hakim olduğu, totemlərə inam bəsləyən xalq idilər. İstər Rəşidəddinin əsərlərində, istərsə də Əbülqazi Bahadır Xanın “Şəcərəyi – Tərakimə” əsərində onqon olaraq göstərilən quşlar, əslində, Oğuz boylarının totem olaraq qəbul etdiyi varlıqlar yox, hər boyun digərlərindən fərqlənməsini və tanınmasını təmin edən rəmzlərdir”* (8, s. 21).

İstər bir totem və ya onqon, istərsə də bir rəmz olmasından asılı olmayaraq quş kultu türklər üçün, həqiqətən də, əhəmiyyətli yerə malik olmuşdur. Müəllif quş kultunu hər nə qədər totem kimi qəbul etməsə də, şaman dualarından, digər türk inanclarından aydın olur ki, tək Tanrıya – Göy Tanrıya inanan türklər yeri gəldikcə quşlardan ya birbaşa kömək istəmiş, ya da quşlar vasitəsilə Tanrıdan yardım istəmişlər. Umay, yaxud digər adları ilə Humay, Kumay, Hüma obrazları da bu quşlar sırasında olduqca mühüm yer tutur. Humayın bu adları ilə bağlı fikirlər də müxtəlifdir. Bəzi tədqiqatçılar Humayı əsas götürərək digər variantların fonetik dəyişiklik nəticəsində yarandığı qənaətinə gəlirlər, bəziləri isə bunları fərqli funksiyaları olan, lakin kökdə bir-birinə bağlı olan quşlar kimi qiymətləndirirlər. Biz bu tədqiqatda Humay morfemini əsas götürərək bu quşla bağlı mif və əfsanələrin mövzu və məzmun dairəsi üstündə duracağıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, Humayla bağlı inanclar bu gün də istər Azərbaycanda, istər digər Türk xalqları arasında yaşamaqdadır. Birinci fəsildə qeyd etdiyimiz *“başına dövlət quşu qonmaq”* ifadəsi bunlara nümunə ola bilər. Burada nəzərdə tutulan quş “Dövlət quşu” yaxud Hüma adlandırılmışdır. Bahəddin Ögel “Türk mitologisi” adlı kitabının birinci hissəsində Hüma quşunu Humayla eyniləşdirmiş və bu fikirləri yazmışdır: *“Humay və ya Hüma quşu peyğəmbərin hədislərində və islami ədəbiyyatlarda qeyd olunan bir quş – Cənnət quşudur. İslamiyyədə və Ön Asiya nağıllarında Simurq quşu ilə qarışdırılan bu quş Qaf və ya Elbrus dağlarında deyil, Cənnətdə oturarmış. Bəzən uçaraq göyün yeddi qat üstünə çıxar, fəlakətlər, bürclər arasında dolaşar, hətta Tanrıya qədər gedib çatarmış”* (4, s. 109).

Bütün bu fikirlər Humay və Hüma quşlarını eyniləşdirməyə imkan verir. Bu sitatdan da aydın olur ki, Hüma quşunun da Umay(Humay) kimi Tanrıya çatma bildiyinə inanılmışdır. Bu quşun cənnətdə oturması düşüncəsi isə çox güman ki, islam dininin təsiri ilə yaranmışdır. Zamanla quşun adında yaranan variantlaşmalar kimi, funksiyalarında da dəyişikliklərin yaranması qeyri-adi görünür. M.Təhmasib isə Hüma(Humay) quşu ilə bağlı bunları qeyd edir: *“Bu quşun kölgəsi bəxtiyarlıq və səadət rəmzidir. Onun kölgəsi kimin başı üzərinə düşərsə, o, dünyada mütləq ən bəxtiyar adam olur. Bunun nəticəsi olaraq bu quşun ikinci xüsusiyyəti meydana gəlmişdir. O, kimin başına qonarsa, həmin adam padşah, yəni dövlət, hökumət başçısı olur”* (7, s. 11).

Sağlam keçən doğumdan sonra bu gün də bəzi ailələrin qurban, sədəqə verməsi, yaxud ehtiyacı olanları doyurmaq, müxtəlif niyyətlər etməklə minnətdarlığı ifadə etmək və s. rituallar həyata keçirməsi Umay quşu ilə bağlı inanclardan geriye qalanlar ola bilər. Belə ki, şamanist türklər də uğurlu keçən doğumdan sonra Umay ene üçün qanlı (at, qoyun kimi heyvanları qurban kəsərləmiş) və qansız (oda yağ atmaq, şərab səpmək və s. qurbanlar qansız qurban hesab olunur) qurbanlar verərlərmiş.

Humayla bağlı əksər inanclar onun qoruyucu dişi bir ruh olması ilə əlaqədardır. Bu inam bu gün də özünü qoruyub saxlamışdır. *“Teleut qadınları da doğum zamanı onları qoruyan ruhların varlığına inanırlar. Onların adətən ernegender ya da enekələr adlandırdığı bu ruhlar ölmüş nənə və babalarının ruhlarıdır. Qədimdə bu ruhlara qoyun da qurban edilərmiş. Uşağın dünyaya gəlişi Sibir xalqlarında böyük bir şənliklə qeyd olunur”* (8, s. 120).

Humay quşu ilə bağlı başqa bir inam isə Ural ətrafı türklərin mifologiyasında öz yerini almışdır. Bahəddin Usludan tərcümə etdiyimiz həmin mifin qısa məzmunu belədir. *“Ural ətrafında yaşayan türklərin inancına görə, Göy Tanrısı olan Samravın iki arvadı varmış. Bunlardan biri Günəş, digəri isə Ay Anadır. Samravın bu həyat yoldaşlarının hərəsindən bir qızı dünyaya gəlir. Günəş Anadan doğulan qızı Humay (Umay), Ay Anadan doğulan qızı isə Aylulu(Ayluh) adlandırılmışdır”* (8, s. 298-299).

<sup>46</sup> Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı [jalakhalilova@yahoo.com](mailto:jalakhalilova@yahoo.com)

Bu mətndə maraqlı cəhət Umayın Tanrı Samravin Günəşdən olan qızı olmasıdır. Türklərin Umayı bəzi mənbələrdə uzun sarı saçlı, ağ geyimli təsvir etmələri ilə bu məzmun əlaqəli görünür. Bəzi mənbələrdə isə Umay buynuzları olan bir inək kimi təsvir olunmuşdur. Yaxud tədqiqatın əvvəlində qeyd etdiyimiz kimi yanında bir yırtıcı, qucağında bir uşaq olan, bəzən öz taxtında əyləşən bir qadın kimi... Bu an bizi maraqlandıran Umayın Günəşlə müqayisəsidir. Bu haqda prof. Mirəli Seyidovun fikirləri də dediklərimizə işıq tutur. Tədqiqatçı “Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi bir baxış” adlı kitabında “Ağ oğlan” əfsanəsinin variantlarından biri haqda bu fikirləri qeyd edir: “*Ağ oğlan əfsanəsinin bir variantında qadının saçları ətrafa işıq saçır. Görünür ki, bəzi türk xalqları Umayı qızıl, sarı saçlı təsəvvür etməklə onun Günəşlə olan bağlılığını nəzərə çatdırmaq istəmişlər*” (6, s. 106).

Bu sitatdan da göründüyü kimi müəllif əfsanədəki qadın obrazının Umayla bu və ya digər dərəcədə bağlılığı olması qənaətidir. Müəllif “Üç bacının nağılı”ndan gətirdiyi kiçik süjetlə fikrini ciddi anlamda əsaslandırmışdır. Bu nağılda üç bacıdan böyüyünün səhər tezdən “Sübhü-Sadiq”dən kömək istəməsini nəzərə çatdıraraq, bu obrazın da Günəşlə, dolayısı ilə Umayla bağlılığı olması qənaətinə varır.

Humay və ya Umay mifoloji Ulu Ana kompleksində mühüm yer tutan başlıca fiqur olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, onunla bağlı inanclar bütöv mifoloji mətnlər kimi tam toplanmamışdır. Bu gün bizə Umayla bağlı məlum olan mif mətnləri və şaman dualarının əksəriyyəti keçən əsrdə rus və Avropa tədqiqatçıları tərəfindən toplanmış, türkcəyə və dilimizə tərcümə olunmuş mətnlərdir. Həmin tədqiqatçılar sırasında Verbitski, V.Radlov, G.Potanin, Ç.Vəlixanov, V.Propp, A.Losev, S.Tokarev və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Bu gün bizə məlum olan əksər mif mətnləri məhz bu tədqiqatçıların araşdırma və toplanmaları sayəsində əlimizdədir. Bununla belə, Humay quşu ilə bağlı orijinal bir mif mətninə Azad Nəbiyevin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” adlı kitabının birinci hissəsində rast gəlirik. Məlum olur ki, müəllif bu mətni 1983-cü ildə Dərbənddə Əfruz xanım Dürdiyeva adlı bir qadındən dinləyərək yazıya köçürmüşdür.

Bütöv bir mifik süjet, bir mif mətni olmasa da, “Kitabi Dədə Qorqud”da da Umay Ananın izlərinə təsadüf edirik. Dastanın girişində Dədə Qorqud qadınların dörd cür olduğunu vurğulayır. Birini soy solduran, birini toy dolduran, birini evin dayağı, birini isə bayağı adlandırır (5, s. 22). Bu qadınlardan biri – Dədəm Qorqudun evin dayağı adlandırdığı qadın yenə onun öz deyimi ilə Fatimə, Ayşə soyundan gəlir. Bəzi mənbələrdə görürük ki, Umay anaya aid görüşlər islamıyyətdən sonra Hz. Fatiməyə də aid edilmişdir. Məsələn, bu haqda Elif Ersoy məqaləsində yazır: “*Mifik mənada Fatimə başında tac, bir kraliçə kimi təsvir olunur. Necə ki, Məryəm anaya Cənnətin kraliçası deyilmişdir, eynilə Məhəmməd Mustafə də Fatimənin cənnət qadınlarının əfəndisi olduğunu söyləmişdir. Atası Məhəmməd ona həm də “Ümmü Əbiha”, yəni “atasının Anası” ləqəbini vermişdir. Məhəmmədin soyu “Kövsər” olaraq bilinən Fatimədən davam edir və gah bərəkət, gah şəfa üçün “Fatimənin ali”ndən kömək istəyərlərmiş*” (2, s. 12).

Bu keyfiyyətlər göstərir ki, həqiqətən də Ulu Ana kultu və ya Umayla Hz. Fatimə arasında bağlılıq vardır. Yəni Dədə Qorqudun Fatimə soyundan hesab etiyi həmin qadınlar bir növ elə Umay ananın davamçıları, onun müsbət keyfiyyətlərinin daşıyıcıları kimi səciyyələndirilə bilər. “Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy”da Uruzun dilindən anasına deyilən “Ana haqqı – Tanrı haqqı” ifadəsi də göstərir ki, analıq haqqı və Tanrı haqqı bir-birinə bərabər tutulmuşdur. Bu isə bizə təqdim etdiyimiz mif mətnlərində olduğu kimi, Umay ananın lap başlanğıcdan Tanrı ilə birlikdə olması, Tanrının izni ilə insanlara kömək etməsi və s. süjetləri xatırlatdı. Bəlkə də bu nümunədə Ana haqqının Tanrı haqqına bərabər tutulması məhz həmin inanclardan qalan izlər olaraq dastanda özünə yer etmişdir.

“Kitabi Dədə Qorqud”da “Umay ananın izlərini görürük”, – deyə biləcəyimiz başqa bir boy isə “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dur. Həmin boyda Basatın özünü Təpəgözü necə tanıtmasına diqqət edək:

*Atam adın sorar olsan, – Qaba ağac!*

*Anam adın deyərsən, – Xaqan aslan!*

*Mənim adım sorarsan, – Aruz oğlu Basatdır!* (3, s. 132).

Nümunədən göründüyü kimi Basat atasının adını “Qaba ağac”, – deyə təqdim edir. Bizə elə gəlir ki, Basatın işlətdiyi bu ad elə “Qayın ağacı”na işarədir. Bu fikrimizi belə əsaslandırma bilərik ki, elə bu nümunənin sonuncu misrasında Basat öz adını “Aruz oğlu” deyə təqdim edir. Yəni atasının həm Qaba ağac, həm də Aruz olduğunu söyləmiş olur. Bu, bizə görə, türklərin Qayın ağacı ilə bağlı mifik düşüncələrinin təsiri kimi boyda özünü qoruyub-saxlamışdır. “Çağdaş folklor: problemlər, perspektivlər” adlı kitabda bu haqda yazılmışdır: “*Aruz qocanın oğlu Basatı qoruyub-qollayan və ona analıq edən Xaqan aslan Ulu Ananın heyvani bir fiquru olaraq dəyərləndirilə bilər. Hələ uşaqlıqdan ana bildiyi aslan tərəfindən Təbiət ananın vəhşi meydanında böyüyən basat Təpəgöz kimi bir demonun qarşısına çıxma cəsarətinə sahibdir*” (1, s. 89).

**Nəticə.** Deməli, burada qeyd olunan Xaqan aslanı Umay, Qaba ağacı isə Həyat ağacının zamanla dəyişilib, təhrif olunmuş və öz əslindən uzaqlaşmış bir fiquru olaraq təsəvvür etsək, həmçinin bu boyda onların adlarının yanaşı xatırlanmasını da nəzərə alsaq, boyda Umay ana ilə bağlı inancların az da olsa, özünə yer etməsi qənaətinə gələ bilərik. Həm adlarının fonetik yaxınlığını, həm də görünüşcə bənzərliklərini nəzərə alaraq onların Umayın transformasiyaya uğrayaraq zaman içində dəyişilmiş variantları olaraq Humay quşu ilə bağlı mifin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı izini görə bilərik.

#### **İstifadə edilmiş ədəbiyyat**

1. Çağdaş folklor: problemlər, perspektivlər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 232 s.
2. Ersoy E. Ana Tanrıça Kültü. Anadolu Aydınlanma Vakfı. 2012. 10 s.
3. İslamzadə K. Dastan yaradıcılığında cəngavər qadınlar. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 203 s.
4. Kayabaşı O. A. Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay. International Journal of Eurasia Social Sciences, 2016, Vol: 7, Issue: 22, səh. 220-228.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
6. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 232 s.
7. Təhməsin M. “Əfsanəvi quşlar”. “Vətən uğrunda” jurnalı, 1945, N = 5, s. 11).

**Açar sözlər:** Humay, Umay ana, mif, folklor, Dədə Qorqud

**Ключевые слова:** Хумай, Мать Умай, миф, фольклор, Деде Горгуд.

**Key words:** Humay, Goddess Mother Umay, myth, folklore, Dede Gorgud.

### **“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında humay quşu ilə bağlı mifin izləri**

#### **Xülasə**

Qədim türk mifoloji mətnləri içərisində Humay quşu mifoloji obrazına rast gəlirik. Bu quşu fonetik və poetik olaraq Umay Ana mifoloji obrazı ilə əlaqələndirirlər. Humay quşu - türk mifologiyasında tez-tez cənnət quşu olaraq adlandırılır. Gözlə görünməyəcək qədər yüksəkliklərdə, heç vaxt yerə toxunmadan davamlı uçan, bəzi mənbələrdə ayaqlarının olmadığı bildirilən əfsanəvi quş olaraq əks olunur. Mifoloji inanclara görə, başına qonduğu insana xoşbəxtlik gətirəcəyinə inanılan bəxt quşu və ya taleh quşu adı ilə də tanınır. Buna başqa sözlə cənnət quşu, səadət quşu, huma və ya humay deyilir. Bu quş xoşbəxtlik, səadət, müvəffəqiyyətin rəmzidir. Elə ona görə də o, dövlət və səadət quşu adlandırılır.

Humay və ya Umay mifoloji Ulu Ana kompleksində mühüm yer tutan başlıca fiqur olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, onunla bağlı inanclar bütöv mifoloji mətnlər kimi tam toplanmamışdır. Bütöv bir mifik süjet, bir mif mətni olmasa da, “Kitabi Dədə Qorqud”da da Umay Ananın izlərinə təsadüf edirik. Dastanın girişində Dədə Qorqudun təsvir etdiyi qadınların soyunun Umay ilə bağlılığını qeyd etmək olar. Məqalədə Umay Ana obrazının izləri araşdırılır. Bu izlər nümunələr şəklində verilir, təhlilə cəlb olunur.

### **Следы мифа о птице хумай в эпосе «Китаби-Деде Горгуд»**

#### **РЕЗЮМЕ**

В мифологических текстах древних тюрков упоминается образ мифической птицы Хумай. Фонетически и поэтически эта птица отождествляется с мифическим образом Матери Умай. Птицу Хумай в тюркской мифологии часто называют райской. Ее изображают как легендарную птицу, которая, согласно некоторым источникам, не имеет ног и непрерывно летает на невидимой для человека высоте, не касаясь земли. Согласно другим мифическим представлениям, она также известна как птица удачи или судьбы, которая, как полагают, приносит счастье тем людям, на голову которых она садится. Таким образом, она зовется райской птицей, птицей счастья, хума или хумай. Эта птица – символ счастья и успеха. Именно поэтому ее часто называют птицей богатства и счастья.

Несмотря на то, что Хумай или Умай является центральной фигурой комплекса мифов о Великой Матери, к сожалению, связанные с ней верования не были собраны в виде полных мифологических текстов. Хотя здесь отсутствует цельный мифический сюжет и следовательно – мифический текст, тем не менее, следы мифа о Матери Умай мы встречаем также в «Китаби-Деде Горгуд». Можно отметить, что родословная женщин, описанная Деде Горгудом во вступительной части эпоса, имеет отношение к Умай. В статье исследуются следы образа Матери Умай. Эти факты приводятся в виде примеров и привлекаются к анализу.

### **Traces of the myth about the bird humay in the epic “Kitabi-Dede Gorgud”**

#### **Summary**

The mythological texts of the ancient Turks mention the image of the mythical bird Humay. Phonetically and poetically, this bird is identified with the mythical image of Goddess Mother Umay. The Humay bird in Turkic mythology is often called the bird of Paradise. It is depicted as a legendary bird, which, according to some sources, has no legs and continuously flies at an invisible height for humans, without touching the ground. According to other mythical beliefs, it is also known as the Bird of Luck or Destiny, which is believed to bring happiness to those people on whose heads it lands. Thus, it is called the Bird of Paradise, the Bird of Happiness, Huma or Humay. This bird is a symbol of happiness and success. That is why it is often called the Bird of Wealth and Happiness.

In spite of Humay or Umay is the central figure of the Great Mother myth complex, unfortunately the beliefs associated with her have not been collected into complete mythological texts. Although there is no integral mythical plot and, therefore, a mythical text, nevertheless, we also find traces of the myth about Mother Umay in “Kitabi-Dede Gorgud”. It may be noted that the genealogy of women described by Dede Gorgud in the introductory part of the epic is related to Umay. The article deal with the traces of the image of Mother Umay. These facts are given in the form of examples and are involved in analysis.

**RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva**